

СУ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ,
Катедра „ПРАКТИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ“

РЕЦЕНЗИЯ

от **ДОЦЕНТ Д-Р ПРЕЗВИТЕР ИВАН СТОЯНОВ ИВАНОВ**

За дисертация за придобиване на образователна и научна степен „ДОКТОР“
Област на висшето образование: Хуманитарни науки,
Професионално направление: 2.4 Религия и теология,
Научна специалност „Християнско изкуство“

Автор на дисертацията:

НИКОЛИНКА ВАСИЛЕВА КЛИМУКОВА

Тема на дисертацията:

**„НОВАТА МИТРОПОЛИЯ (ЦЪРКВАТА „СВ. СТЕФАН“) В НЕСЕБЪР.
ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА И ЛИТУРГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА
СТЕНОПИСИТЕ ОТ XVI ВЕК“**

Научен ръководител на дисертанта:

ПРОФ. ДБН ДИЛЯН НИКОЛЧЕВ

Процедурата е стартирала според всички законови правила на ЗРАСРБ и е утвърдена според преходните и заключителни разпоредби на ПУРПНСЗАДСУ със заповед на Ректора на СУ № РД-38-173 от 6.4.2021 г. и решение на ФС на Богословски факултет от 25.3.2021 г., прот..№ 7. Процедурата по проверка на документите и контитуиране и утвърждаване на Научното жури, избор на автори на рецензии и становища е успешна и законова.

На основание на гореизложените факти представям моята рецензия:

Обективност на рецензията:

Представената за вътрешно обсъждане дисертация има интердисциплинарен характер в сферата на богословието, изкуствознанието и медиевистиката. Основен обект на изследването е зографията от XVI век на Новата митрополия („Св. Стефан“) в Несебър.

Предмет на изследването е иконографската програма на храма, богословското ѝ значение и обвързаността ѝ с Литургията на Църквата.

Актуалност и значимост:

В хронологичния обхват на изследването са стенописите от XVI век, тъй като те са основната част от зографията на храма и върху тях се изгражда авторската хипотеза. Те представляват няколко пълни и подробни цикли, описани в дисертацията: литургични, догматически и исторически: с чудесата Христови, Господските и Богородичните празници, ликовите на пророците и светците и на ктитора на Новата митрополия. Богословският анализ изяснява основанието на иконографската програма. Авторът се базира на други научни изследвания, като излиза с хипотезата, че между светата Литургия и свещеното изображение има взаимната обвързаност на базата на равнопоставеност, взаимно допълване и доизясняване на едното чрез другото. В този смисъл моля дисертантът да обърне внимание на моите изследвания по темата (на български, английски и италиански езици) за връзката между Литургия, богослужебен текст, химнография и иконография, които са развити в текстовете на няколко мои публикации и в две монографии (могат да се открият в Системата „Авторите“ на Софийския университет). В най-общ смисъл настоящото изследване е извършено с помощта на иконографския анализ, максимално съвместен с „иконологическия“. Тук авторът за първи път въвежда един нов метод на изследване и респективно нов термин. Авторът има увереност в своите изследвания по темата, като дори предвижда някои несъгласия, от страна на научната колегия, с представените хипотези и изяснява, че, опирайки се на принципа на оспоримостта на всяко научно твърдение едва ли изчерпва цялото съдържание и не може да не бъде лишено от недостатъци. Но акцентът пада върху темата на настоящата дисертация Новата митрополия (църквата „Св. Стефан“) в Несебър. Иконографска програма и литургични особености на стенописите от XVI, като е спазен пропорционалния принцип и съпоставеност между тема и съдържание, което е недостатък в някои по-нови дисертационни съчинения на млади колеги богослови, но Климукова успява да преодолее несъответствията и здраво, твърде прецизно, се придържа към основния обект и предмет на изследване, въвеждайки читателя в паралелизма на изследването - иконография – литургия. В този смисъл се отразяват свидетелства относно богослужебния живот на храма и литургичната употреба на библейските текстове в иконографските сюжети на несебърската Нова митрополия. Подробното изучаване на иконографската програма, според автора, е необходимо, за да се отговори на въпроса: защо църквата е с толкова различна подредба на стенописите си, разпределени в огромен брой сцени и образи и има ли идентични паралели? С това тя уникална ли е и до колко е в източноправославната традиция на зографията и кои са причините за това? Може би митрополитският характер на храма и специфичната архитектура – трикорабна базилика от X – XI век, разширена през XVI век, или се обуславят от хода на богослужението, от св. Литургия и св. Евхаристия. Защо Благовещението – обикновено изобразявано над олтара, тук е в арката на стената от старата църква по средата на храма; защо има множество различни от обичайните теми и какво поражда тази „разбърканост“ в иконографията? Какво е отражението на факта, че е носила името на Св. Богородица Живоносен източник до XVIII – XIX век. Как се отразяват малкият и големият вход на св. Литургия в иконографската

програма на църквата и в каква степен преобладаващата част на зографията е по-скоро изключение от общоприетата практика, и прави ли я това изключителна? И други подобни аспекти. Авторът заявява, че работният процес по дисертацията е бил съпътстван от редица въпроси и проблеми, за които е получил ценните съвети на специалисти в различните области на науката.

Гръцките надписи и текстове от стенописите в дисертационното съчинение са представени чрез снимки в оригиналния им вид в стенописите. Във втора глава, която се отнася до иконографската програма на храма, текстовете от Свещеното Писание, залегнали в изобразяването им, са посочени в таблици заедно с цитати от Ерминията на Дионисий от Фурна за осъществяване на така необходимото сравнително изучаване. Това се налага от важноста им при иконографския анализ. Използваният илюстративен материал в Приложението е авторско и поради тази причина не са посочени издания, от които са взети изображенията. Приложените схеми на стенописите също са авторски. Те представят стенописите на Новата митрополия в цялостен вид от различни аспекти. В малкото случаи на материали, използвани от монографии, те са цитирани директно в текста на съчинението.

Църквата „Св. Стефан“ Несебър е изучавана теренно и храмът е показан в светлината на своето автентично състояние. Използваният илюстративен материал в Приложението е авторско и поради тази причина не са посочени издания, от които са взети изображенията. Поместените схеми на стенописите също са авторски. Те представят зографията на Новата митрополия в цялостен вид от различни аспекти. Направени са схеми на отделни църковни стени на олтарното пространство в цялост, за да се покаже като специфично литургично пространство и на отделни схеми на някои сцени с по-голяма важност. Идентифицирани са всички сцени и образи.

Обект и предмет на изследването:

Обект на изследването в тази дисертация е зографията от XVI век на Новата митрополия („Св. Стефан“ – „Св. Богородица Живоносен източник“) в Несебър. Предмет на изследването е иконографската програма на храма, богословското ѝ значение и обвързаността ѝ с Литургията. Поради насоката на работата, не се засяга задълбочено художествено-естетическия аспект на зографията и авторството на стенописите.

Цел и задачи на изследването:

Основната цел на дисертационното съчинение е комплексното изследване на иконографските и богословски проблеми, които стенописите от XVI век в Новата митрополия („Св. Стефан“ – „Св. Богородица Живоносен източник“) в Несебър поставят в аспекта на тяхната литургическа равностойност. Изследването разкрива в пълнота иконографската програма на зографията на Новата митрополия като неразделна част от литургията и от иконологията на храма и поставената цел е постигната чрез отделни задачи в трите глави: За първа глава това са задачите: представяне на най-важните досегашни изследвания за църквата от историческа, архитектурна, реставрационна, изкуствоведска и богословска гледна точка; обосноваване на необходимостта от цялостно изследване и представяне на обекта, с цел да се докаже обвързаността на всички негови елементи с

богослужебното предназначение на храма. За втора глава това са задачите: анализ и описание на всички образи и сцени от зографията от XVI; идентификация на текстовата основа на стенописите от Свещеното Писание, богослужебните и апокрифни текстове, когато това е възможно заснемане на запазените надписи с цел по-лесна разпознаваемост на сцените; идентификация на текстовата основа от Ерминията на Дионисий от Фурна или други ерминии; сравнителен анализ между образ и текстови извор; проследяване развитието на по-важните иконографски сцени; сравнителен анализ с близки по сюжет и време други паметници; направа на иконографска схема на стенописите от XVI век. Към трета глава са ориентирани задачите: изследване на богословските извори, основаващи зографията на храма; тълкуване на иконографската програма на храма и търсене на нейната връзка със св. Литургия; сравнителен анализ на изобразителните елементи на стенописите с литургичните текстове. За правилната интерпретация на иконографската програма на Новата митрополия в Несебър е подходящо да се спазват следните стъпки: идентифициране на всяка отделна сцена и на всички образи; според библейския сюжет; идентифициране на други извори – химнографски, агиографски, апокрифни текстове; намиране на литургичното основание на образите и сюжетите за техния подбор и разполагане на дадено място в храма; Изясняване на факторите на контекста – социални и църковни проблеми, личните предпочитания на поръчителя и т.н.

Методи на изследване:

Изследваната в тази дисертация научна проблематиката, налага освен използване на традиционните за практическото богословие методи на изследване, така и интердисциплинарност при проучването на този християнски паметник, което изисква и конкретни и различни аспекти на методологията за реализиране на поставените цели и задачи. Първият използван метод е иконографският, с който се описват сцените и образите, анализират се определените им елементи, свързани с контекста на периода на възникването или трансформацията на сюжета. Дисертантът определя, един нов метод в дисертационното съчинение – иконологичният. Той насочва пряко към смисъла на християнските сюжети, идващи направо от Свещ. Писание и чийто смисъл може да се разчита буквалното или в преносното значение на даден образ или символ. Други допълнителни използвани методи са: историко-интерпретативен метод; аналитичен метод; синтетичен метод; типологизация; индуктивен и дедуктивен метод; сравнителен анализ; хипотетичен метод.

Съдържанието е разделено в три глави.

В **Първа глава** се изследват: История, архитектура и реставрация на Новата митрополия „Св. Стефан“ в Несебър. За да се постави църквата „Св. Стефан“ в реалната ѝ историческа обстановка в дисертацията се разглежда историята на града като първоначална отправна точка и обстоятелствата, свързани с обекта на изследване. В тази част са представени най-общо предпоставките, довели до изграждането и реконструкцията на обекта: разпространението на християнството по българските земи, развитието на храмостроителството в България и най-вече в Несебър, а в по-задълбочен вид е дадена историческа информация за Новата митрополия. Обръща се внимание на архитектурата на храма, която задава параметрите за разгръщане на зографията в сакралното пространство,

съобразно литургичния му живот. В допълнение на създадената „картина“ на Новата митрополия, е дадена кратка информация за нейната реставрация.

Във **Втора глава** се дават общи теоретични постановки, отнасящи се до Свещеното Писание, Свещеното Предание, богослужебната книжнина и богослужебното последование, като фундамент на иконографията на православния храм. Затова в основната си част настоящото научно изследване е разделено на две сравнително равностойни по важност и обем дяла, съдържащи иконографската програма и иконологията на храма. Иконографският анализ е направен на базата на съставените авторски схеми на стенописите, като така се внася точност, нагледност и пълнота на изследването. Първоначално е посочено мястото на съответната сцена или образ в архитектурния контекст. Вместо описанието на всяка сцена от зографията, са посочени текстовете от Свещеното Писание или други богослужебни текстове – база за изображението, а от Ерминията на йеромонах Дионисий от Фурна са извадени пасажите, посочващи преобладаващата православна традиция за онагледяване на тези словесни източници. Установява се почти пълно припокриване на библейския първоизточник (или друга богослужебна литература) с Ерминията и зографията на храма. За избягване на словесни повторения се посочват само съществуващите визуални отлики в изображенията и посочените текстове. Проследена е появата и развитието на по-важните иконографски композиции, тъй като обема на изследването не позволява да се разгърне историческото развитие на всички изобразени образи и теми. В случаите, в които е необходимо да се последват определени процеси, зависимости и тенденции, са използвани примери от църкви - стенописи и икони от българските земи, от Балканите или от други страни от югоизточната част на Европа със близка иконографска традиция. Гръцките надписи, които са запазени в цялостен вид, имат роля на идентификация на образа (с посочени схемите на зографията) и са словесно допълнение към „иконата“. Посочени са някои от проучванията за стилова характеристика и авторството на стенописите като се изтъква, че, личността на зографа остава на втори план и е посветена на вярата му в Бога. Ктиторските надписи насочват към мисълта, че всички таланти и материални средства имат за цел благолепието на храма.

В **Трета глава**, която е кулминацията и дава приносен характер на дисертацията, се изследват: иконологията на Новата митрополия в Несебър. В главата е представена богословска основа на зографията в храма и нейната зависимост от архитектурния му план. Иконографската програма е разгърната в последователност, почти идентична с тази от втора глава, но вече съобразена с богослужението и най-вече с литургията. Разгърната е иконологията на храма, чрез който зографията е представена като една постоянно протичаща литургия. Интерес представляват емпиричните данни, представени от автора и оформени по следния начин: Словесната документация включва: 1. основни данни за паметника и ситуирането му в съвременната територия на България; 2. кратко описание на архитектурата на църквата с нейните особености, типология и функции; 3. подробно описание на иконографската програма, идентификация на всички образи и сцени и посочване на спецификата; 4. кратка стилова характеристика и по възможност – паралели; 5. свидетелства за историята на паметника, личността на ктитора, данни за датирането на църквата и отнасянето му към художествен център или зографско ателие; 6.

възпроизвеждане на всички запазени надписи и библиография на литературата и проучванията за паметника. Образната документация включва: 1. плана на църковната сграда; 2. подробни схеми на разположението на зографията в храмовия интериор; 3. фотографии на сцени и образи с включване на увеличени детайли, пълноценно представящи стиловите особености на обекта. Пълноценното научно документиране на паметника позволява да се съхрани за поколенията историческата, художествената и литургична информация, която той съдържа.

Църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ в Несебър е изучавана от авторът теренно и в дисертацията е ползван авторски фотографски материал като концепцията е храмът да се покаже в светлината на своето настоящо автентично състояние, което отново се нуждае от реставрация. Направени напълно нови снимки, схеми на стенописите и частично разчитане на надписите. Авторът прилага непубликувани досега материали. В този смисъл използваният илюстративен материал в Приложението е авторско начинание и поради тази причина не са посочени издания, от които са взети изображенията. Приложените схеми на стенописите също са авторски. Те представят стенописите на Новата митрополия в цялостен вид от различни аспекти. Направени са схеми на отделни храмови стени, на олтарното пространство в цялост, за да се изрази по-добре специфичното литургично пространство. След всяка глава са дадени изводи.

Приложението има приносен характер. Нагледните материали, изяснителните схеми в Главите, направените изводи и хипотези, имат приносен характер на дисертацията.

ПРИНОСИ

Дисертантът и научният ръководител предлагат следните приноси на това дисертационно съчинение:

1. Цялостно изследване на иконографската програма на храма Новата митрополия – „Св. Богородица Живоносен източник“. Идентифициране на всички запазени в цялостен вид образи и сцени.
2. Направа на сравнителни таблици за всички сцени и образи с библейските, литургични и ерминийни текстове към тях.
3. Нарисуване на схеми на цялата зография. Сваляне на всички запазени в цялост надписи от стенописите в църквата. Изработената документация на паметника позволява да се съхрани историческата, художествената и литургична информация, която той съдържа.
4. Изследване иконографските особености и на взаимовръзките на стенописите със св. Литургия и богослужението.

ПУБЛИКАЦИИ

Публикации, свързани с темата на дисертацията - 9, Публикации извън темата на дисертацията – 3.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ НА РЕЦЕНЗЕНТА

Работата на докторант Н. Климукова, като дисертант в Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, беше отлична. Тя изпълни съвестно и прилежно своите задължения, заложи в Индивидуалния план в периода на докторантурата. Атестаците са положителни, отчислена е с право на защита, има положително становище за работата и текста на дисертацията от научния ръководител. Приложени са необходимите публикации по темата на дисертацията и извън темата на дисертацията. Предлагат се 4 основни приноса на дисертационното съчинение. Голяма част от препоръките направено на предварителното обсъждане на дисертацията в първичното звено – Катедра „Практическо богословие“, са изпълнени. Докторантът показва солидно познаване на материята, прави правилни научни изследвания и ги показва в дисертацията – теоретично и демонстративно, борави с богат понятиен апарат, излага обективни хипотези и изводи, умело съчетава теоретичните изследвания по темата с теренната и емпирична дейност, свързани с темата на дисертацията.

Предлагам на уважаемите членове на Научното жури да дадат положителна оценка на представената дисертация и да се присъди образователната и научната степен „ДОКТОР“ на г-жа НИКОЛИНКА ВАСИЛЕВА КЛИМУКОВА.

Подпис:

/Доц. д-р. презв. Иван Иванов/